

Проблема співвідношення між феноменами “національна самосвідомість” і “національна ідентичність” у психолого- соціологічній проєкції

У статті проаналізовано основні теоретичні підходи до визначення сутності феноменів “національна самосвідомість”, “національна ідентичність” і “національна ідентифікація” у психологічній і соціологічній науках та розкрито особливості співвідношення між цими поняттями. Репрезентовано короткий огляд поглядів психологів і соціологів на сутність, структуру й співвідношення між поняттями “етнічна самосвідомість”, “етнічна ідентичність” та “етнічна ідентифікація”.

Ключові слова: національна самосвідомість, етнічна самосвідомість, національна ідентичність, етнічна ідентичність, національна ідентифікація, етнічна ідентифікація.

В статье проанализированы основные теоретические подходы к определению сущности феноменов “национальное самосознание”, “национальная идентичность” и “национальная идентификация” в психологической и социологической науках и раскрыты особенности соотношения между этими понятиями. Представлен краткий обзор взглядов психологов и социологов на сущность, структуру и соотношение между понятиями “этническое самосознание”, “этническая идентичность” и “этническая идентификация”.

Ключевые слова: национальное самосознание, этническое самосознание, национальная идентичность, этническая идентичность, национальная идентификация, этническая идентификация.

Різні аспекти проблематики національної самосвідомості висвітлені у дослідженнях з етнології, історії, політології, психології та політології. В межах кожної з цих галузей знань представлено власні погляди на сутність, структуру, компоненти, чинники і механізми розвитку національної самосвідомості та національної ідентичності. Це призводить до існування досить широкого спектра визначень національної самосвідомості, національної ідентичності та їх складових. Доречно зауважити, що дисертаційні дослідження з цієї проблематики розпочали з'являтися лише в середині 80-х років ХХ ст. Так, огляд проблематики етнічної ідентичності,

зроблений О.В. Бичком [4], дозволив йому дійти висновку, що на противагу зарубіжній психології подібна проблематика в Україні розроблялася лише в соціологічній і політологічній науках, а у психологічній науці такі дослідження є поодинокими. Науковці (Г.М. Андреева, В.М. Павленко та ін.) також наголошують на суперечливості теоретичної етнопсихологічної бази. Зокрема Г.М. Андреева зазначає: “Поняття “психологічний склад нації” є досить складним для операційного визначення. Тому в етнопсихології здійснено не одну спробу відшукати такі еквіваленти цього поняття, які були б найбільш прийнятними для їх використання в емпіричних дослідженнях. Як синонім до поняття “психологічний склад нації” вживаються поняття “національний характер”, “національна самосвідомість” чи просто “національна психологія”. Однак введення великої кількості таких понять не вирішує проблеми і лише вносить термінологічні розбіжності, яких не можна допустити” [1, с. 220]. В.М. Павленко також вказує на те, що етнопсихологічні поняття ще не вирізняються усталеністю та загальноприйнятністю змісту і тому різними дослідниками трактуються неоднаково [10].

Огляд наукових джерел з психології дозволив резюмувати те, що унікальність феноменів національної самосвідомості та національної ідентичності потребує таких особливих визначень, які б повною мірою розкривали їх сутність, функціонування, висвітлюючи водночас спільне та відмінне між ними, а не лише перераховували їх ознаки чи ототожнювали ці феномени. Саме тому проблема визначення феноменів “національна самосвідомість” і “національна ідентичність” та співвідношення між ними є однією з актуальних у сучасній вітчизняній психологічній науці.

Дослідження з цієї проблематики значною мірою просувають науковий психологічний пошук у напрямку розуміння закономірностей перебігу, психологічних чинників і механізмів розвитку національної самосвідомості та національної ідентичності особистості. Водночас наукові знання інших галузей щодо понять “національна самосвідомість” і “національна ідентичність” є значущими для вирішення означених вище проблем у психології.

У зв’язку з цим, з метою розв’язання окреслених вище проблем, у даній науковій статті представимо теоретичний аналіз основних психолого-соціологічних наукових підходів до визначення феноменів “національна самосвідомість” і “національна ідентичність” та співвідношення між ними.

Різні підходи до з’ясування сутності національної самосвідомості, національної ідентичності та погляди на цю проблему

представлено у роботах таких вітчизняних і зарубіжних психологів й соціологів, як: М. Барретт, А.С. Баронін, А.М. Березін, М.Й. Боришевський, Л.М. Дробіжева, І.С. Кон, А.А. Налчаджян, В.М. Павленко, Ж. Піаже, Е.Д. Сміт, Г.У. Солдатова, Г.В. Старовойтова, Т.Г. Стефаненко, О.В. Шевченко та ін.

У вітчизняній психологічній науці сутність національної самосвідомості найбільш глибоко і повно розкрито М.Й. Боришевським. Цей феномен вчений визначає як “усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінку себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб’єкта соціальної дійсності” [5, с. 138].

Означене вище розуміння М.Й. Боришевського психологічної сутності національної самосвідомості підтримується й іншим українським дослідником А.М. Березіним, який відзначає таке: “Усвідомлення себе представником і носієм таких етнокультурних проявів і складає психологічну сутність національної, етнопонаціональної самосвідомості...” [3, с. 4].

Узагальнення різноманітних теоретичних джерел дозволило О.В. Шевченко визначити провідний компонент, когнітивно-мотиваційне ядро національної самосвідомості особистості – механізм національної ідентифікації, що виступає й основним показником рівня розвитку національної самосвідомості. Механізм національної ідентифікації розглядається дослідницею як процес самототожнення, самоуподібнення особистості з певною нацією. Зміст такого процесу вона вбачає у відчутті належності суб’єкта до певної національної спільноти на основі стійкого емоційного зв’язку, що з’являється у результаті розвитку системи усвідомлених уявлень та оцінок різноманітних ознак життєдіяльності нації, прийняття цінностей і норм цієї спільноти. Цей складний і тривалий процес національного самовизначення, розвитку національної ідентичності завершується появою “Я-образу” особистості як суб’єкта певної національної спільноти [17].

Згідно з описаними вище підходами національну ідентифікацію можна розглядати як центральний компонент національної самосвідомості, а національну ідентичність як результат національної ідентифікації.

А.С. Баронін визначає національну самосвідомість на індивідуальному рівні, акцентуючи увагу на її характеристиках: стійкості, неповторності, системності та усвідомленості. Так, національна самосвідомість – це “відносно стійка, усвідомлена, що

переживається як неповторна, система уявлень індивіда про себе як про представника певної нації” [2, с. 78]. Отже, дослідник розкриває лише окремі ознаки національної самосвідомості, сповнюючи її когнітивним змістом, і представляє її сутність схоже до визначень “Я-концепції” особистості у психологічній науці.

Схожої до згаданої вище думки щодо розуміння сутності етнічної самосвідомості дотримується зарубіжний дослідник А.А. Налчаджян. Для позначення етнічної самосвідомості на особистісному рівні він використовує термін етнічна “Я-концепція”, однією з складових якої виступають уявлення індивіда про себе як про представника певного етносу [9].

Проведений теоретичний аналіз наукових джерел дозволив українській дослідниці Н.О. Євдокимовій представити власне розуміння феномена національної самосвідомості на індивідуальному рівні. Вона зазначає, що національна самосвідомість – це “особлива динамічна якість особистості, яка полягає в усвідомленні особистістю своєї національної належності, специфічних рис нації (що відрізняють її від інших націй), її історичного минулого, сучасного і майбутнього, ставлення до цінностей, які нація напрацювала у процесі розвитку; у готовності підпорядковувати особисті інтереси інтересам нації; відповідальності за збереження і розвиток культурно-історичних надбань; повазі у ставленні до представників інших націй; у самореалізації особистості як суб’єкта соціальної дійсності, відображає її позицію в державотворчих процесах” [6, с. 6].

У даному визначенні автор, подібно до згаданих вище науковців, виокремлює такі компоненти національної самосвідомості: усвідомлення особистістю своєї належності до певної національної спільності (когнітивний, національна ідентифікація); ставлення до національних цінностей (ціннісний); готовність до певних вчинків і самореалізація (конативний).

На думку М.Й. Боришевського, провідна роль у формуванні національної самосвідомості належить духовному життю народу, нації та їх проявам. Значущими чинниками формування національної самосвідомості виступають: узагальнене вираження творчих зусиль нації в розумінні світу, в моралі, художньому осмисленні дійсності, у науці, філософській інтерпретації сенсу життя [5].

Досліджуючи психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості, А.М. Березін вказує на те, що “національна самосвідомість є продуктом не лише свідомості, але й природи людини, її психофізіологічної реальності, узагальнюючим

психологічним показником якої є тип традиційності як форми, способу етнокультурного буття; життєве настановлення – інтегральний вияв ментальності. Прагнення до самоідентифікації з нацією, утвердження самоцінності історичної пам'яті, вибудова на її засадах аксіологічної системи є неодмінною передумовою самореалізації людини” [3, с. 8]. Таким чином, з означеного вище слідує те, що національна ідентичність є однією із значущих характеристик самоактуалізованої особистості.

Для визначення сутності та співвідношення між поняттями “національна самосвідомість” і “національна ідентичність” спершу розкриємо погляди науковців на розуміння такого етнопсихологічного феномена, як “етнічна ідентичність” та його співвідношення з феноменом “етнічна самосвідомість”, що презентовано у багатьох роботах представників етнопсихологічної науки.

Російська дослідниця Т.Г. Стефаненко розглядає етнічну ідентичність як результат когнітивного та емоційного усвідомлення людиною себе як представника певного етносу. Вчена вважає, що ідентичність відображає рівень ототожнення індивіда зі своїм етносом і рівень його відмінності від інших етносів. У зв'язку з цим вона стверджує, що етнічна ідентичність – це переживання взаємин “Я” та етнічного середовища, тобто ототожнення себе з однією етнічною спільністю і відокремлення від інших спільностей [16].

В етнічній ідентичності Т.Г. Стефаненко виокремлюється два рівні: свідоме та несвідоме. Наголошуючи на цій важливій структурній особливості етнічної ідентичності, вона зауважує таке: “...етнічна ідентичність – це психологічна категорія, що має відношення до усвідомлення індивідом належності до певної етнічної спільності, однак вона не обмежується цим, оскільки, по-перше, вона містить у собі пласт несвідомого, а по-друге, до неї належать емоційно-ціннісна значущість приналежності людини до якої-небудь спільності” [15, с. 14]. Вчена вважає, що до складу етнічної ідентичності належать й такі компоненти: сприймання, розуміння, усвідомлення, оцінювання і переживання своєї належності до етнічної спільності [Там само]. Водночас Т.Г. Стефаненко слушно зауважує, що етнічна ідентичність є найбільш доступною формою соціальної ідентичності в Росії, оскільки для більшості людей найпростішим є самоототожнення з “народом” [16].

Інша російська дослідниця – Г.У. Солдатова вказує на значущість таких емоцій і почуттів, як гідність, гордість, образи, страхи у розвитку етнічної ідентичності особистості. Ці емоції та почуття, що формуються у процесі соціалізації індивіда, ґрунтуючись на глибокому емоційному зв'язку індивіда з етнічною

спільністю і його моральних зобов'язаннях щодо цієї спільності, вона вважає провідними критеріями міжетнічного порівняння [13].

Отже, етнічна ідентичність – це частково усвідомлене, а частково неусвідомлене самоототожнення індивіда з іншими представниками певної етнічної спільності, що є результатом когнітивного та емоційного усвідомлення себе як представника цієї спільності. Етнічна ідентичність виступає результатом складного комплексу когнітивних, емоційно-ціннісних і конативних процесів, результатом механізму етнічної ідентифікації.

Сутність механізму етнічної ідентифікації розкрито російською вченою В.С. Мухіною [8]. Механізм етнічної ідентифікації-відокремлення забезпечує присвоєння індивідом компонентів етнічної самосвідомості. Таким чином відбувається одночасне освоєння сутнісних характеристик і специфічних особливостей. Провідним чинником етнічної ідентифікації, на думку радянської та російської вченої Г.В. Старовойтової [14], виступає етнічна самосвідомість.

Український дослідник О.В. Бичко [4] визначає етнічну ідентифікацію як процес психічної діяльності етнофору з уподібнення себе з власною етнічною спільнотою за допомогою засвоєння змісту етнічних стереотипів, а етнічна ідентичність виступає результатом цього процесу.

Радянський і російський соціолог І.С. Кон розглядає ціннісний, оцінний аспект стереотипів. Він зазначає те, що стереотипні уявлення про психологічні властивості та культуру різних народів, які поширені у буденній свідомості, завжди мають ціннісний, оцінний характер і усвідомлено та неусвідомлено співвідносяться з окремими уявленнями про специфіку свого народу і його культури [7].

Продовжуючи теоретичний аналіз наукових джерел з метою з'ясування співвідношення між поняттями “національна самосвідомість” і “національна ідентичність” розглянемо нижче підходи у психологічній та соціологічній науках, які присвячені феномену національної ідентичності.

Вікові особливості розвитку національної ідентичності охарактеризовано у дослідженні швейцарського науковця Ж. Піаже [19]. Розвиток національної ідентичності він презентував як створення когнітивних моделей, що пов'язані з поняттям Батьківщина. Проявом таких знань виступають національні почуття.

У процесі формування національної ідентичності Ж. Піаже виокремлює три етапи: 1) у 6 – 7 років дитина набуває найперші, фрагментарні та несистематизовані, знання про власні національні ознаки. До значущих інших в цей період належать не країна та

нація, а сім'я та найближче соціальне оточення; 2) у 8 – 9 років дитина вже чітко ідентифікує себе з власною державою. Засадами для ідентифікації виступають національність батьків, місце проживання, рідна мова. У цей період з'являються національні почуття; 3) в 10 – 11 років національна ідентичність розвивається повною мірою. Дитина вирізняє особливості різноманітних народів, звертаючи увагу на їхню мову, унікальність історії, культури і та ін.

У соціологічній науці вивченням різних аспектів проблеми національної ідентичності займалися М. Барретт, Е.Д. Сміт та ін. Так, звернувшись до визначення Е.Д. Смітом [12] поняття “нація”, можна зробити висновок про змістовне наповнення поняття “національна ідентичність”. На думку науковця, нація – це сукупність людей, що вирізняються своєю назвою, власною історичною територією, спільними міфами, історичною пам'яттю, спільною масовою громадською культурою, спільною економікою, однаковими для всіх юридичними правами й обов'язками. Отже, національна ідентичність – це усвідомлення індивідом власної належності до такої сукупності людей, що мають перераховані вище характеристики.

До структури національної ідентичності М. Барретт [18] відносить два компоненти: 1) когнітивний; 2) афективний. Зміст когнітивного компонента складають: знання про існування національної групи, знання про національну територію, символіку, звичаї, традиції, історичні події та героїв, віднесення себе до даної національної групи; приписування представникам своєї національної групи спільності походження, загальної спорідненості, типових якостей і віра у наявність взаємозв'язку із своєю національною групою. Афективний компонент національної ідентичності утворюють ступінь прихильності та її суб'єктивна актуальність. Ступінь прихильності до національної ідентичності виявляється у значущості належності індивіда до певної національної групи, у почуттях належності до даної національної групи, почуттях щодо проживання на даній території. До афективного компонента національної ідентичності належать такі почуття: національна гордість чи сором, національна самоповага чи зневага та ін.

Е.Д. Сміт вказує на колективний та індивідуальний аспекти національної ідентичності. Колективна національна ідентичність може пов'язуватись з поняттям “роду”, з поняттям “території” чи з соціоекономічними характеристиками [12].

Розглядаючи три рівні ідентифікації, М. Барретт [18] виокремив національний рівень ідентифікації, в якому міститься два компоненти: 1) етнічність; 2) національність.

Важливим для глибшого розуміння сутності феноменів “національна самосвідомість” і “національна ідентичність” та співвідношення між ними є визначення цих феноменів, що представлено у політологічній науці. На думку представників цієї науки, національна самосвідомість – це сукупність поглядів, знань, оцінок, ідеалів, що відображають специфічний зміст, рівень і особливості уявлень представників національної спільноти про минуле, сучасне і майбутнє свого розвитку, про місце і призначення серед інших спільнот, а також характер взаємовідносин з ними. Національна самосвідомість відображає ступінь засвоєння елементів загальнонаціональної свідомості окремими представниками нації.

Усвідомлення особистістю себе як представника певної національності відбувається на двох рівнях: 1) низькому (досить часто підсвідомому) – емоційно відчужене співпереживання власної єдності з іншими представниками етнічної спільноти (етнічна ідентичність); та 2) високому – раціональне, глибоке усвідомлення національної належності (національна ідентичність). Важливим психологічним механізмом формування національної самосвідомості виступає рефлексія.

Розвиток національної самосвідомості передбачає появу таких національних почуттів: почуття любові до своєї Батьківщини, свого народу, національної культури і рідної мови; почуття причетності до долі свого народу, своєї країни; почуття національної гордості чи національного невдоволення; готовності й волі до здійснення національної мети. Отже, національна самосвідомість – це самоусвідомлення та самооцінювання власного “Я” як представника певної національності, свідомого та активного виразника національних інтересів, невід’ємної частки свого народу, його національного духу і долі [11].

Проведений короткий аналіз психологічних і соціологічних наукових підходів до проблематики національної самосвідомості засвідчив те, що існує багато розбіжностей у розумінні сутності понять “національна самосвідомість” і “національна ідентичність” та співвідношення між ними на рівні дефініцій.

Таким чином, глибоке теоретичне та експериментальне вивчення психологічних засад національної самосвідомості залишається одним з актуальних завдань у психологічній науці, що очікує на своє розв’язання і стане предметом наших подальших наукових пошуків.

Список використаних джерел

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 375 с.

2. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – Киев: Тандем, 2000. – 264 с.
3. Березін А.М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / А.М. Березін. – К., 2002. – 208 с.
4. Бичко О.В. Психологічні особливості етнічної ідентичності студентської молоді Східного та Південного регіонів України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 “Соціальна психологія” / О.В. Бичко. – К., 2004. – 20 с.
5. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / М.Й. Боришевський // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 138–144.
6. Євдокимова Н.О. Участь у скаутському русі як психологічна умова розвитку національної самосвідомості підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “педагогічна та вікова психологія” / Н.О. Євдокимова. – К., 2005. – 19 с.
7. Кон И.С. Национальные особенности психологии людей / И.С. Кон // Социальная психология. – М., 1975. – С. 141-163.
8. Мухина В.С. Этническое самосознание в контексте межэтнических отношений / В.С. Мухина // Психология сегодня. Ежегодник. – М., 1996. – Том 2. Выпуск 1. – 253 с.
9. Налчаджян А.А. Этнопсихология / А.А. Налчаджян. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 381 с.: ил.
10. Павленко В.М. Етнопсихологія: навчальний посібник / В.М. Павленко, С.О. Таглін. – К.: Сфера, 1999. – 407 с.
11. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
12. Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Е.Д. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
13. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
14. Старовойтова Г.В. К исследованию этнопсихологии городских жителей / Г.В. Старовойтова // Сов. этнография. – 1976. – № 3. – С. 145.
15. Стефаненко Т. Г. Социальная психология этнической идентичности: автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора

- психол. наук: спец. 19.00.05 “Социальная психология” / Т.Г. Стефаненко – М., 1999. – 14 с.
16. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 368 с.
 17. Шевченко О.В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / О.В. Шевченко. – К., 2005. – 20 с.
 18. Barret (1996). English children’s acquisition of a European identity. In: Breakwell, G. & Lyons, E (Eds) changing European identities: Social-psychological Analyses of Social Change. Oxford Pergamon Press. – 454 p.
 19. Piagen, J. & Weil, A. (1951) The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries. International Social Science Bulletin, 3. – P. 561-578.

In this article analyzes the main theoretical approaches to defining the essence of the phenomena of “national self-conscience”, “national identity” and “national identification” in the psychological and sociological sciences and exposed the relationship between these concepts. Represented a brief overview of the views of psychologists and sociologists on the nature, structure and relationship between the concepts of “ethnic identity”, “ethnic identity” and “ethnic identification”.

Key words: national self-conscience, ethnic self-conscience, national identity, ethnic identity, national identification, ethnic identification.

Отримано: 02.03.2011

УДК 159.923.2 – 057, 875

Н.В. Старинская, О.Г. Солодухова

ПРОБЛЕМА САМОАКТУАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТОВ

У статті розкриваються основні особливості та показники самоактуалізації студентів в процесі навчання у виші; розглядаються способи впливу на студента, які б сприяли самоактуалізації його особистості, розкриттю потенційних можливостей.

Ключові слова: самоактуалізація, самоактуалізація студентів, соціально-психологічна адаптація, креативність, рефлексія, саморозвиток.